

УДК 94 “18” (477)

**ФІНАНСОВЕ СТАНОВИЩЕ ДВОРЯН КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.****Любомир ГУБИЦЬКИЙ (Київ)**

У статті проаналізовано фінансове становище, умови кредитування, причини заборгованості поміщиків Київської губернії в першій половині ХІХ ст.

Ключові слова: фінанси, кредит, заборгованість, Київська губернія.

В статье проанализировано финансовое положение, условия кредитования, причины задолженности помещиков Киевской губернии в первой половине ХІХ в.

Ключевые слова: финансы, кредит, задолженность, Киевская губерния

The finance position, demands of the credit, reasons of the different problems of the Kiev district in the first half of the ХІХ century in this article are analyzed.

Key words: finance position, demands of the credit, district.

Сучасні процеси становлення й самореалізації української еліти потребують глибокого тлумачення. Актуальність цього дослідження викликана тим, що нинішня українська еліта переживає ті ж “хвороби росту”, які були притаманні процесам ХІХ ст. Метою статті є виокремлення, визначення економічних, фінансових умов появи української складової російського дворянства, кооптованого із козацької старшини та шляхти Правобережжя, ставлення до неї імперських структур.

Ранньомодерне суспільство в Україні доби козаччини пройшло складну еволюцію: від зруйнування старого латифундіального ладу польських магнатів до становлення і переважання на принципах займанщини вільних міст і сіл з такими ж козаками та посполитими, до появи тимчасового “бенефіцію” – рангового володіння козацької старшини, і як завершальний етап процесу – утворення та домінування “феоду” – спадкової приватної власності за службу „помість, ґрунтів із посполитими, зобов’язаними послушенством”. Складнощі соціальних перипетій проаналізовано в працях Н.Яковенко [19], П.Вандича [4].

Результати процесу „феодалізації” козацької старшини та покріпачення українського суспільства виписано в працях І.Гуржія [7], О.Гуржія та В.Орлика [8]. Процеси „ушляхетнення” та „дворянізації” стали головними серед старшинських еліт відповідно Правобережної та Лівобережної, Слобідської України й Запоріжжя. Паралельні соціальні процеси відбувалися по обидва боки Дніпра – дрібна шляхта Правобережжя шукала засобів на службі в магнатів, відповідно на Лівобережжі відбувався процес нобілітації козацької старшини [12]. Але вибір козацької старшини, кооптованої як до польської, так і до російської спільнот виявився хибним, оскільки вів до зруйнування принципів громадянського суспільства, побудованого на підвалинах спільно пролитої в боях проти ворога крові [18]. Процесу залучення новопосталого “малоросійського” дворянства українських намісництв, губерній Російської держави до моделі відносин, що домінували в імперії, присвятили свої праці З.Когут [10], Я.Грицака [6].

Уніфікаційні заходи російського уряду й бажання зберегти самоврядування, незважаючи на свою різноспрямованість, скеровували вищий стан і разом з ним усе суспільство в російський вихор державного феодалізму. Російський феодалізм ХVІІІ – ХІХ ст., підточуваний зростим впливом іноземних і внутрішніх лихварів, перетворювався на „хворого Європи”, оскільки при зовнішній военній могутності призводив до соціальної диференціації російського та підвладного йому українського суспільства і в тому числі нового українського дворянства. Ці аспекти розкривалися в працях С.Борового [3], М.Мордвінова [14], В.Смелкова [15] та ін.

Активна, агресивна зовнішня політика Російської імперії приносила швидкі результати в нарощуванні території. Але навіть багатств завойованих територій було недостатньо, аби задовільнити жагу російського двору до розкоші й армії для подальших завоювань. Зростали зовнішній і внутрішній борги Росії, дослідженню яких присвячені праці М. Боголепова [2], Й.Гіндіна [5], П.Мігуліна [13], П.Хромова [16] та ін.

Високий освітній рівень українського дворянства обох боків Дніпра відкривав перед ним „світ” (рос. – „свет”) Москви та Санкт-Петербурга з їхнім марнотратством та бажанням збагачення. Частково цим питанням присвячена праця Є.Лаврентьєвої [11]. Освіченим та амбітним українським дворянам прагнулося жити за мірками столиць, а це зазвичай призводило до зростання видатків. Держава сформувала модель поведінки, яка призводила до витрат величезних ресурсів невеликою елітарною групою і всліяко підтримувала її навіть поза межею банкрутства.

Пошуки досягнення гармонії стосунків держава-поміщик здійснювалися на належному рівні. Мабуть, тому, що поміщик дотримувався позиції, яка ґрунтувалася на судженні про привілейованість землевласника як природжену й здобуту під час служби державі й династії. Шляхтич із необхідністю мав бути на висоті власного привілейованого становища, яке мало б спонукати до активності у всіх сферах: господарській, фінансовій, кредитній, освітній. Держава не терпіла фінансової заборгованості оподаткованих станів, а стосовно дворян дотримувалася зовсім протилежної позиції.

Так, кредиторами поміщика Захарія Головинського були більше п’ятдесяти дворян, які претендували 1831 р. на “имение истца составляющиеся из селений Прицек, Бурт, Македон, Пивец и Онацок заключающих по последней ревизии 1805 душ лежащее в Богуславском уезде обремененного долгами поименованными по табели более миллиона рублей” [17; Ф. 486. – Оп. 9. – Спр. 2. – Арк. 495]. Серед кредиторів З.Головинського був і з 1824 р. Державний банк, що надав позику на 448 000 рублів під 8 % річних на 24 роки [17; Ф. 486. – Оп. 9. – Спр. 2. – Арк. 474].

Соціальний статус шляхтича спонукав його до певного способу життя. Шляхтич мав відповідно вдягатися, харчуватися, мати достойне житло, виконувати державну (адміністративну чи військову) службу, дотримуватися норм вищого товариства, а саме мати освіту, знатися на мистецтві, хореографії, визнавати шляхетський кодекс честі. Такий спосіб життя вимагав великих витрат, які могли бути покриті із різних джерел, а саме:

- 1) прибутки власного маєтку поміщика (при наявності такого маєтку);
- 2) фінансова підтримка патрона – магната або держави;
- 3) позики в банках і приватних осіб;
- 4) платня за державну службу або за виконання офіціалістських обов’язків у маєтках магнатів;
- 5) прибутки за відсотки від депозитів у банках;
- 6) прибутки від орендування маєтків інших шляхтичів;
- 7) прибутки від організації та управління банківськими та кредитними установами;
- 8) прибутки від організації роботи переробних підприємств та ін.

Упевнене фінансове становище шляхетської верхівки забезпечувалося спадковим майном, і що є не менш важливим, політичною лояльністю до царської влади.

За умов політичної неблагонадійності, як у випадку із наслідками польського повстання 1794 р., 1830 – 1831 рр., майно повсталі шляхти конфіскувалося. Так, за участь у повстанні держава конфіскувала 1795 р. Зубівський ключ “состоявший тогда Волынской губернии в Житомирском, Овручском и

Радомышльському уездах, и заключающий в себе одно местечко и 50 селений”, який належав Житомирському міському судді Андрію Дубравському (частину Зубівського ключа передано фельдмаршалу Кутузову) [17; Ф. 491. – Оп. 45. – Спр. 14. – Арк. 25]. У 19 маєтках, що були конфісковані в Київській губернії, до 1833 р. налічувалося 22551 ревізька душа кріпаків [17; Ф. 442. – Оп. 65. – Спр. 228. – Арк. 48зв]. І шляхетські сім’ї втрачали засоби до існування. Засоби від маєтків були більш, ніж достойні. Так, київський віце-губернатор, ревізуючи 1833 р. названі маєтки, які перебували в державній адміністрації, зафіксував наступну прибутковість [17; Ф. 442. – Оп. 65. – Спр. 228. – Арк. 43]. З часу накладення секвестру по першу половину 1833 р. в рублях: в Уманському маєтку – графа Олександра Потоцького – 214952 р. сріблом, 628376 р. асигнаціями; Білилівському – графа Германа Потоцького – 26208 р. сріблом, 4290 р. асигнаціями та ін.

Але не тільки участь у повстаннях погіршувало становище шляхти. Видатки привілейованого стану зростали від року до року та залежали від фінансових витрат. Так, для прикладу реєстр видатків одного із нобелів – Василя Васильовича Енгельгардта – протягом 1797 – 1803 рр. налічував 487003 рублі [17; Ф. 485. – Оп. 1. – Т.2. - Спр. 1507. – Арк. 22 зв].

Виходом для кредиторів і дебіторів ставав конкурс, тобто адміністрування власністю боржника сторонньою особою, покликаною повертати борги кредиторам. За даними Цивільної палати Київського губернського суду, які засвідчив суддя К.Мазаракі, у Київській губернії протягом 1832 – 1834 років були приклади такого способу повернення боргів. Так, у Липовецькому повіті Київської губернії граф Генріх Дульський, вартість майна якого оцінена на суму 542042 руб., заборгував на 1832 р. 471120 р., які не спромігся повернути й до 1834 р.; поміщик Каєтан Запольський 1832 р. володів майном на суму 20777 руб. і в той же час сума його боргів складала 21395 руб.; поміщик Лука граф Струтинський 1832 р. мав нерухомого і рухомого майна на суму 352573 руб. та заборгував 227532 руб., що призвело до продажу майнового комплексу на суму 233287 руб. 1833 р. Лише дані по Липовецькому повіті засвідчують суму боргів поміщиків, що перевищують 1 мільйон рублів [17; Ф. 486. – Оп. 9. – Спр. 15. – Арк.12зв. – 13]. На Шершнівському маєтку Радомишльського повіту графині Тизенгаузен, оціненого 1840 р. 71872 р. 50 к. було боргу з 1838 р. 54347 р. 82 к. сріблом [17; Ф. 491. – Оп. 45. – Спр. 14. – Арк. 15].

Наприкінці першої половини ХІХ ст. платоспроможність шляхетського прошарку різко знижується через брак коштів, що знаходить своє відображення в зростанні заборгованості як банкам та кредитним установам, так і приватним особам. Наприклад, у Київській губернії на 1859 р. із 1431 шляхетських маєтків 820 були в заставі кредитних установ (або 57%), у Подільській – відповідно 1539 маєтків; 709 заставлених маєтків, (46 %); у Волинській – відповідно 2425 маєтків; 347 заставлених маєтків (14 %). Ситуація стає ще яскравішою, коли згадати, що 212 маєтків передано в опіку «за долги кредитных установлений» [17; Ф. 486. – Оп. 3/1865р. – Спр. 335. – Арк. 58 зв.].

Ситуація стає ще виразнішою, коли врахувати й іншу заборгованість поміщиків – позики в приватних осіб. Позики від приватних осіб сягали сум десятків тисяч рублів, а повернення їх було пов’язане із великими складнощами. Так, за позиковим листом (рос. – по заемному письму), виданим вдовою колезького радника Регіною Козелл, вона позичила поміщиці Ганні Крушевській та Станіславу Сиротку 1821 року двадцять п’ять тисяч рублів державними асигнаціями [17; Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 1]. Позичальники не змогли повернути борг вчасно, тому змушені були укласти додаткову угоду 24 грудня 1823 р., згідно із якою «г-жа Крушевская и Сиротко должную мне сумму обеспечили именем, следующим по духовному завещанию от г.тайного

советника, сенатора графа Льва Ворцеля, состоящим Киевской губернии в Липовецком повете в селе Юшковцах» [17; Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 1зв.]. Але боротьба за повернення позичених коштів для вдови, жительки Санкт-Петербурга, лише починалася, і вона змушена була звернутися по допомогу до Київського воєнного губернатора Петра Желтухина в лютому 1827 року: «благосклонным начальственным распоряжением Ваше Высокопревосходительство осчастливите беспомощную вдову». Становище в цій справі зрушилося з місця тільки з появою указу Урядуючого Сенату від 20 травня 1829 року, у якому «предписано, показанное селение Юшковцы со всеми принадлежностями, землями, лесами, угодьями и крестьянами отдать дворянке Крушевской» [17; Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 14]. Здобути свої гроші позичальнику вдалося через рік, але до того часу вдова колезького радника Регіна Козелл вдруге одружилася й стала полковницею Регіною Шульгіною.

Описана вище справа засвідчує, що ті 6%, які отримували позикодавачі, були занадто низьким відшкодуванням, зважаючи на ті ризики, з якими пов'язане повернення боргу. Бачимо, що поміщики позичали гроші не лише під заставу наявного майна, але й майна та прибутків із нього, яке можливо отримають у майбутньому за заповітом.

Указом Урядуючого Сенату від 11 серпня 1854 р. визначено наступний порядок взаємостосунків позиконадавача та позичальника: «Позикодавачам дозволено брати у ріст з капіталу, наданого у борг, але не більше 6 % на сто в рік, і заборонено визначати, що на цей капітал відсотки будуть додані «сложеные, т.е. включать в заемное обязательство условия о платеже процентов на проценты» [17; Ф. 442. – Оп. 160. – Спр. 42, ч.2. – Арк. 14]. Ситуація для позичальника, який потрапив у скрутне фінансове становище, погіршувалася наступним рішенням Сенату: “За поданими на законній підставі зобов'язаннями, за якими не відбулося платежу у визначений термін, позиконадавач, окрім суми, яка складається із капіталу, який залишається у боргу, і не заплачених по день прострочки встановлених відсотків, має право отримати з боржника, який не перейшов у стан неплатоспроможності три відсотки з усього несплаченого капіталу, які встановлюються одного разу за недотримання терміну сплати” [17; Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 17].

Заборгованість поміщиків зростала за рахунок позик у приватних банках. Тому 11 грудня 1850 р. було Височайше затверджено думку Державної Ради стосовно зміни правил при продажу заставлених і прострочених маєтків у приватних банках [17; Ф. 486. – Оп. 4. – Спр. 94. – Арк. 43]. Зокрема, визначалося, що “Имущества, заложенные в частных Банках, в случае просрочки следующих по оным платежей, продаются по предписанному в Уставах сих банков порядку, и с соблюдением, между прочим, следующих правил: а) имущества, состоящие в том городе, где находится Банк, продаются в самом Банке, а при неявке желающих торговаться, продажа переводится в Губернское правление, и б) имущества, находящиеся в других городах губернии, продаются в местных магистратах и если торги в Магистрате не состоятся, то продажа переводится в Банк; в случае же неявки за тем в Банк желающих торговаться, назначается продажа в Губернском правлении”.

Про загрозливе фінансове становище поміщиків наприкінці 1850-х років опосередковано доводить зміна правил, точніше, спрощення правил друку в Сенатських відомостях. Так, згідно із Указом Його Імператорської Величності, Самодержця Всеросійського, з Урядуючого Сенату від 15 січня 1858 року вимоги судових і виконавчих установ та осіб як цивільного, так інших відомств про друк у Додатках до Сенатських Відомостей різних у справах оголошень і в друкованих Сенатською Типографією оголошеннях статей про накладання на маєтки заборон і про дозвіл таких, надсилаються в Сенатські Типографії “теми местами и лицами

непосередственно” [17; Ф. 442. – Оп. 171. – Спр. 653. – Арк. 3]. Треба наголосити, що згідно із попередніми правилами такі оголошення мали право надсилати тільки губернські правління.

Труднощі у фінансовому плані відчували не лише дрібні чи середні поміщики, але й титуловані шляхтичі – власники великих міст, зокрема, Бердичева (1861 р. чисельність населення Одеси – 116 тис. мешканців, Києва – 71 тис., Бердичева – 54 тис.). При умові, що вартість Бердичева в липні 1852 оцінена на суму 727 633 р.с. 15 вересня 1853 г. Густав Лерхе, як довірена особа банкірів міста Женеви Віоле і Ко й І.Рея та міста Берна Л. Вагнера і Ко звернувся до Київського генерал-губернатора М. Васильчикова з пропозицією придбати в державну власність повітове місто Бердичів, власники якого князі Радзивіли “обременили” величезними боргами нерухоме майно. Зокрема, на 1846 р. бердичівський маєток частинами належав “3/6 князю Николаю Радзивиллу; 2/6 – бывшим купцам Енним и 1/6 – Княгине Марцелине Чарторижской. Из фольварка же Бердичевского, со слободами Романовкою и Радзивилловкою, – одна половина – Князю Николаю, а другая – Княгине Чарторижской (донька Михайла Радзивіла)” разом із боргами, які залишилися на цих частках [17; Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 11069. – Арк. 2зв.].

Перед тим, як змалювати фінансове становище власників м.Бердичева, для порівняння наведемо дані про податне навантаження (розмір додаткового внеску (18 – 34 коп.) до подушної податі (1 руб.) Київської губернії у 1863 року – 191500 р. [17; Ф. 442. – Оп. 770. – Спр. 144. – Арк.229]. Колишні бердичівські банкіри Гаврило та Рудольф Єнні 1827 року збанкрутіли на суму 916 500 р. сріблом, а їхня частка Бердичева перейшла в традиційне володіння князя Михайла Радзивілла. З 1828 р. на князя Миколу Радзивілла накладено величезні борги (437 934 р. сріблом одного капіталу). Украй цікавим є факт визнання вже неплатоспроможним князем Миколою Радзивілом боргу перед спадкоємцями купця Рубінштейна суми 104 тис.р.с., за які він отримав 4 тис. рублів готівкою [17; Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 11069. – Арк. 10]. 1840 року помер бездітний князь Франц Миколайович Радзивілл, залишивши величезні борги і на своїй 1/3 частці Бердичівського фільварка й містечка Бердичева. На підставі статті 202 Височайшого указу від 19/31 липня 1849 року призначені для продажу з публічного торгу все місто Бердичів і Бердичівський фільварок із слободами, які без шкоди для міста не можуть бути від нього відірвані [17; Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 11069. – Арк. 3].

Держава намагалася додатковими фінансовими санкціями призупинити процес занепаду дворянського землеволодіння. Так, 106 параграф Височайше затвердженого 31 травня 1860 р. Статуту Державного Банка, наголошував на необхідності розмежовувати штрафи із позичальників за доведення до опису й призначення для продажу закладених маєтків позичальників, які належать до прибутку Приказів громадської опіки та відсотки на несплачені в термін відсотки за позиками [17; Ф. 442. – Оп. 770. – Спр. 144. – Арк. 4]. За даними Міністерства внутрішніх справ, у Державних кредитних установах закладено 6 606 909 душ чи 62% загальної кількості кріпаків за 398246424 руб. 1859 р. в момент припинення діяльності державних кредитних установ заборгованість досягла 425503061 руб.: було закладено 44 166 маєтків і 7 107 184 душ кріпаків [1, с. 19].

І після селянської реформи 1861 р. поміщики швидше накопичували борги, чим від них позбавлялися. Їхньому фінансовому становищу не могла навіть зарадити та обставина, що ці борги переходили на селян. Після реформи, незважаючи на отримані поміщиками викупні платежі на суму 580 066 883 руб., заборгованість їх і надалі прогресували. Протягом 1873 – 1886 років поміщицька заборгованість зросла із 134, 3 млн. руб. до 530,6 млн. руб. [1, с. 19].

Таким чином, економічні, фінансові умов появи української складової російського дворянства, кооптованого із козацької старшини та шляхти Правобережжя, виявилися достатніми для зростання впливу магнатурії, часткової її парцелізації, для позбавлення дрібної шляхти дворянських прав; ставлення до шляхти імперських структур залежало від лояльності шляхти, і в разі такої лояльності дворянство отримувало й фінансові привілеї навіть за умов постійного дефіциту державного бюджету.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Батурицкий Д. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк. – Б.м. и б.г. – 45 с.
2. Боголепов М.И. Государственный долг. – СПб., 1910. – 460 с.
3. Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). – М.: Госфиниздат, 1958. – 288 с.
4. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – Київ: Критика, 2004. – 460 с.
5. Гиндин Йосиф Фролович. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861 – 1892 годы). – М.: Госфиниздат, 1960. – 415 с.
6. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.: (Навч. посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вишів, учителів). – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
7. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1954. – 451 с.
8. Гуржій О., Орлик В. Селяни України та їхнє оподаткування в XVII – середині XIX ст. / О.Гуржій, В.Орлик. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О., 2012. – 278 с.
9. Ковалинський Віталій. Київські мініатюри. – Книга V. - К.: Купола, 2006. – 464 с.
10. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
11. Лаврентьева Е.В. Повседневная жизнь дворянства пушкинской поры: Этикет. / Е.Лаврентьева. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 663 с.
12. Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII – середина XIX ст.). / Уклад.: С. Лисенко, Є.Чернецький. – Біла Церква: Вид. О.Пшонківський, 2006. – Т. 2. – 224 с.
13. Мигулин П. Наша банковая политика (1729 – 1903). – Харьков: Типография «Печатное дело», 1904. – 440 с.
14. Мордвинов Н. адмирал. Разсуждение о пользах, могущих последовать от учреждения частных по губерниям банков. – СПб.: Типография Императорского Воспитательного дома, 1829. – 164 с.
15. Смелков В. М. Дворянский мелкий банковый кредит. – СПб.: Электротпечатня Я.Кровицкого, 1904. – 78 с.
16. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX – XX веках. (1800 – 1917 гг.). – М.: Государственное издательство политической литературы, 1950. – 552 с.
17. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК).
18. Штепа П. Українець і москвин. Дві протилежності. – Дрогобич: Відродження, 2010. – 688 с.
19. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Київ: Критика, 2005. – 584 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Губицький Любомир Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету.

Наукові інтереси: історія українських земель у складі Російської імперії XIX ст.